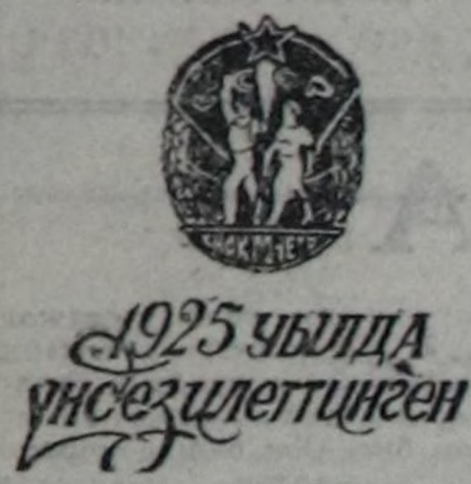

М А Й

РСФСР-нин Компартиясынын Тыва рескомунун, Тыва АССР-нин Дээди Сөвединиц болгаш Министрлер Чөвүлелинин органы

Ниитиниң малынга —
быжыг чөм - суур

ДЕМНИГ ИШЧИ СИГЕНЧИЛЕРДЕ

— Ойт, ойт, биске херек кижиле бо-дур — деп, чоку-вушаан, чолаачыыс Саша уткуштур келген машинага хөл чыгып, улуг эргээ-биле орук кидыныче ай-тып, минеп эгелдеп. Бинди олурганнарды эскерип каа-ны-ла ол боор, машина чо-рууну айыл-биле бисти би-ниг эрте халыкташ, турпу-ту.

— Дөө ол ажалдап турар улустун кол кижиле бо-ла болгай-дывишаан, чолаачы-выс машиназындан үнүпү. Бис база-ла машинадан үнүп кээп, Таңдыда ССРЭ-нин 50 чыла аттыг совхоз-та мал чөм белекээр №3 бригаданың улуттукчузу Александр Балчир-биле би-чаар ужуражып, танышты-выс.

Оон бригаданың чөдөр дөңгөзү чыгынычыс шыр чүчү. Бир шак хире бурун-гаар Бай-Хаакка совхозтун директору Сергей Дөңгөз-ович Селен-оолга ужура-жырыныска, ол бригаданың маалымда чөдөрү сүмөлдөп, сугенчилерин мактап, олар-нын планнн оонадаларын-ны барык көргүзүп бир ке-зек күүсөдүп ап, 800 оран-чок ажык тонна суген бе-леткөп алганын чуулаан кижиле. Бо районда ол дег аки көргүзүлгөндү эске коллектив-даа чок деп буз-реткен чүчө.

— Бир пресс-подборщик-вис үрөпчүл-копчан, суурже кирген улус бис. Арый чы-диксиди берди, ону барык көргүзүп ол-дур ийин — деп, бригадир чыгынычыс, улам чыгыныс. — Ниитиниң-биле бо чылын тракторларын, эске-даа дериг-херекселерин артык кезектериниң талазы-биле байдал дыка берге-дир. Кызылда артык кезек-тер келген-дир деп дык-нап алгаш, специалистери-вис түстүп-ла кирер. Чам-дыкта курут-даа кээр, эске таарылгаларда ийи-чангыс демир конуруларын алган-даа кээр-ле. Бичангыш кол-дуунда-ла боттарыныс бо-растынып, үе-дүпте үрөпчүл машиналар, агрегаттар-даа «аарлаар», оражир, чамык-тарын боттарыныс-даа ийи-тап тургузар, кылгырлы орадаларын улус-тур бис. Бичангыш-даа мындай байдал чөкө үргүзүлээр деп, ол «курлавырларын» база бир кажан хоозураар-ла болтай. Бичанга катчаар улус бис. Кайтамчык чөдөр-дир ийин. Септекилерини, илангыла дарганыныс Донат Углов оларын тынзып, кызымак чорунда-ла туз-тунуп турар улус-тур бис ийин.

— Бо хире берелер турга-ла, шалыкчан-на ажал-лап турар ышкылыс сикер, дем директорулар душту-вус, сикерин аажок-ла мак-тааш барды.

— Бо хире чаагы суген турда, техниканыс багай дөңгөз, канчал аяа олурар боор. Эрткен чылын суген-ни үнгөни моон оранчок багай турда бөзүн, 2 муң ажык тоннаны белекээр улус болгай бис. Ам бо чы-лын 3500 тоннаны белек-кээр ужурултур бис. Оолдар-нын ажыкта кызымаа кон-чүт, оонадалысты күүсө-дип боор бис. Оон кадын-да совхозуусу дирекциязы-биле керээз баугаар бо чы-лын белекээр суген дөңгөз төлөвир хемчазлы база у-ганын, оон аяа, оонада-лысты күүсөдип болурусу-са, белектериниң бүтү мал чөмүнн беш хууун бот-галыны кижигиттери бот-тары алдыр деп чүлү база керээз бар. Бичангыш ажал-ла сонуургал база бар-дыр ийин ала, Керүүер даан,

Николай БАЗЫР.

ХООРАЙ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА ДЫННАДЫГ

Мал чөмүнн белектели массалыг эгелээ болгаш совхозтарга нота аймаанын чайы ажааладынга киржир сорулга-биле хоорай чурттакчылары кездэме үнер, шеф дузазын калбарыры-биле холбаштыр хоорайнын пасса-жир транспортуна автобустары хоорай иштинге моон сонгаар аяаш чоруу апарарын Кызыл хоорай Чөвүлелиниң улус депутаттарынын Кызыл хоорай Сөвединиң күсүмөк дымнады тур.

70 Тывага улусчу революциянын чылы

Саннар, фактылар

● Бин-Хем — девискээр та-лазы-биле республикада улут районнарын бирээ. Оон девискээри 9130 дөрбөчүн километр.

● Чурттакчы чоңуун са-ны — 14 муң 236 кижиле, Ту-ран хоорайда барык 6 муң кижиле чурттап турар.

● Районда ниитиниң-биле 13 школа бар, оларда 2765 өөреникчи өөренип турар.

● Уруглар албан черле-риниң саны 12, оларда 1414 бичин чаштар хаара тү-түнгөн.

● Туран хоорайда 4 үлө-пүр бугурулгусун, 50 алаан организация чөдөр ажал-дап турар. Бо чылын ап-рель айдан эгелдеп биче бу-дурга чеги Туранда ажал-дан эгелээ.

● Районда пенсионерлер-нин саны 2014 кижиле. Улус депутаттарынын Туран хо-орай Сөведи дайын киржи-чилери пенсионерлерге чур-тап ораар бажыны септедип база ораар чүлү садып алы-рынга чыл сагында муң рубль дүзүлгө кылдыр тускайлап берип турар.

● ТАР Совет Эвилелиниң составында эки тура-биле бактап киргениниң сонда чылдарда райондан ийи ки-жи Социалисттик Күш-ажылдын Маадрыг атты алган. «Хады» совхозтун тараажызы чөдөр Бары-маа Аманжолу Маады биле «Кызыл тараачы» сов-хозтун директору чөдөр, ам персоналды пенсионер Петр Васильевич Астафьев.

● Районда 21 кижиле Ленин орден-биле, 6 кижиле Октябрь Революция орден-биле шаңгалган. Республика үе-зинде кожун даргалап тур-ган, пенсиялай берген ма-кчылап чөдөр Михаил Ба-гай-оолович Сундуй «Хү-дүдүлгө Демээ» орденниң чөдөр, каш чыл бурунгаар оон олгу Владимир Ми-хайлович Сундуй база-ла ындай орден-биле шаңгал-ган. Ол ам араводтар.

● Районнуң саамакчылары эрткен чылын ол үезинге дөңгөзө сүт бугуларыны хемчазлы бо чартык чы-ларда 123 ху көндүктөн, ху-жулар дүк алырынын пай-нын чөдөрүниң ботган-дырган.

Бин-Хем районунга турса-кааткал бо үдүрүлгени би-тини корреспонденттериниң Сандро МААДЫ биле Сары-оол КУУЛАР белекээр.

КЫРГЫЛДАНЫ ДООЗУПКАН

Улуг-Хем районнуң Ту-лус Кечил-оол атыг со-хууну хөм ол чарында Эжымде хол ферманын коданнарын кыргылдазы доозупкан.

Кыргылдаар аразында чарыча бирги черин Эду-ард Монгуш 588 хойдан 1447 килограмм дүктү кы-гып ап, тилекич болгаш кийи база чүс рубль-биле шаңгалган. Ийден дөрт ду-гаар чөдөр черлерин элөөн Маадрыг Ендан, Орлан Би-чөө болгаш Стал-оол Тулуш оларга база туз-тус шаңгал-дарга төлөтүп болганнар.

Хойку Кызыл-оол Мон-гуштун коданнарын хол бу-гузу ортумаа-биле 3 ажык килограмм дүктү берген. Фермада өң аки көргүзүп ол болган. Кыргылдага Хай-ракан ортумак школазыны өөреникчилери Алексей Ми-жигит-Доржу, Марта Дары-оол олар эң илдепкейлиг киржип, кады ажалдап турган эш-өрүүнү макта-лын чаалап алганнар.

Владимир МААЖЫК.

Бай-Тайга районнуң «Тэ-ди» совхозу хол кыргыл-дазын организациястыр дооскан. Селекционер-зоотехник Вла-димир Салчак кыргылдады дүрген эрттерер, хойкулар-ны сат чокка кайгал-лап чөдөр дөңгөз бо ажал-ды эки организациястын. Кы-гылда дүктүзүнгө бүтү ажал-ла таарымчалыг орга-низастап турган.

1918 чылын төңгүзүнде Колчак Омские контррево-люцист эргилдени кылган бо болуп бүтү Рос-

АРАТ МЭЭН АКСЫМ-КЕЖИИ

рар үеде коллективти чоңуң амыдыралын ажи-ажыл-агыга каттыжып ал-гай жидер дугайында кол ча-гай ажалдап турганнар. Оон мурнунда механиза-торлап ажалдап чөдөр, 1976 чылда хойжулай берген чөдөр, Бо үенин дүргүзүндө чүс хойга оонаштыр 80-дан эвээш хураган алабан бис. 1983 чылда 114-тү адыныс мени Найраа орден-биле шаңгалган. Сөөлү чылдарда арена баугаар ажалдап келдим. Чаа реформа бот-тангып турар үеде ажал-агыны чөдөрүмүн чөдөр ажалдап бис. Бичангыш ажаа баш улут белектерин, чоокта чаа үндүр бижикеп «Беларусь» дээр тракторну садып алдым. Ийи алыгы мен. Ам арат ажал-агыны хөгжүлүп болур арга менде бар аларган.

93 дугаар округтан Тыва АССР-ниң улус депутатта-га сонгукан мей. Сундуй, Бөк, Сесерий суурларын чоңу мен сонгаан болгаш кагыныг суурларын ка-тап тургузар, ол черлерге ажал-агыны хөгжүлүр.

Тыва АССР-ниң улус де-путаты.

БИИ-ХЕМЧИЛЕРНИН ЭРТКЕН ОРУУ

Тывага улусчу револю-циянын 70 чыл оюнуңа ба-йырлап хуң бүүр чоок-шулап ораар. Оон өскүсүп бо-дараарына, харын тилээр-дине Бин-Хемниң орус, хуузу улут диге, ылаа хө-дөм болбас. Ол дугайын төңгүзүп барымаалар-биле бадтыкаарын кызыдып ке-рей.

Туранда Ленин кудумчу-зунда Антон Яковлевич Барановтун турсакалы бар. Кымыл ол? Баранов 1872 чылда Мунискин хоорай чоонунда Пой-воле суурга тараачы өң-бүлөгө төрүт-түнгөн. Ол 10 хайлында эгелеп кулак байларга хө-дөмкөп эгелээ. Сөөлүнде баргаш, Баранов орус-апон дайында киржиңч болгаш оон дөрт дайында шаңгал-ган. 1918 чылда 1909 чылдан эгелеп ол Тыванын чурттакчызы апарган. 1916 чылда чөдөр Баранов Хаа-Хол алдын уругайына ажалдап турган. Ол-ла чы-лын Антон Яковлевич Ту-ранга доктаап, бөдүрүн ажал-агынын кылган эге-лээ.

Октябрьнын социалист Улут революциянын чыгы-ныс Тывага дымнап кел-ген. 1918 чылдын эгеленде кызыл чурттаанын баш-тайты октябры Туранга чөдөр келтирээ. Март ай-да тараачын депутаттары Совети тургустун. Ол үе-ден Советтерниң край сөвди-линге белектели эгелээ. Аяаа делегат кылдыр А. Я. Баранов сонгуттурган тур-ган.

Орус, тыва бөдүүн чоңуң эң-наыралы бижыгып, олар-нын бот-боттарында ду-зазы болгаш кан ажалда-жылгазы куштудип турда, байлар кайын хөдөмлей олурар деп. Туран, Бөк чурттуг байлар каттыжып алгаш, 1918 чылдын чы-лында самыан кэдүрүп ол-дүргөп чөдөр-дир. Ону база-ры-биле край Сөвдиниң даргасы С. К. Бесалов база даргасы Н. Е. Крюков кызыл пар-тия-ны эвээш кижиле отряд-биле Бөкчө чөдөрү-н. Самыан бастырган, иччалыда-ла партизанарга ол чуугаал чөдөс улут ко-гаралды чөдөргөн. Чүл ди-ге, Бөк суурга чурттап тур-ган бай кулак Мишенин дөдөрүн бажыныга келеп чыткан, дайынында Беспа-лов биле Крюковтун са-га-еттүр боолал өлүргөн. Бес-палов биле Крюковтун ма-га-бодун кызыл партизан-нар Бөк суурун кызылға хөгжүлүп каан. Аяаа Ба-ранов база-ла эң илдепкейлиг аравод ортузунга чорууп келсе, Баранов дайыныс иш-териниң чөдөр шөвөрлей маанай шөдөр-биле керим-неп каан. Сөөлүнде баргаш, өңкүлөр аяаа Бесалов биле Крюковка бөдүүн турса-каалды кылган. Алдан чыл-дарда ол-ла чөдөр чаа ту-раскаал тургускан. Ол ам Бөк ортумак школазыны башында турар. Бесалов биле Крюковтун чөдөндө тургустунган ол турсакаал Бөк суурун орус, тыва чурттакчыларына бир ле-мөй идыктыг чөдөр аларган.

1918 чылдын төңгүзүнде Колчак Омские контррево-люцист эргилдени кылган бо болуп бүтү Рос-

Ол-ла чылдын чыгынында Элегеске Оон Күр-Сели баштаан хувискаалчы арат-тарын бөдүү тургустунган. Олар Тыванын хувискаал-чы намын тургузары-биле улут тайылбай ажалын аравод ортузунга чорууп келсе, Улаандала ындай бөлүк Туранга база тыттып келген. Чон ортузунга чо-дөрү кан карак кызыл та-йылбай, агитас ажылы ха-лас барбаан. Таргал хөм аксында Эөктүн Кара-Ылаш деп чөдөр хувискаалчы арат-тарын чөдөлдү хурапы болган. Ол хурапта ор-ганизастыг бюрону тургускан. Бюро бүтү Тыванын ады арат чоңуна кыйгырыны хулаап алган. Ук кыйгы-рында Тыванын хувискаал-чы намын тургузарынын чу-гулазын база оон-биле хол-башкан суурларын ыла-зылап тайылдыралган.

Бин-Хем чурттуг кижиле

Таңды районда Тыванын кызыл ажал-агы дүжүлгө

станциязын «Сосновское» дүжүлгө-бүдүрүлгө ажал-агыны Владимир Федя-евке удурткан мал чөм белекээр №4 бригаданын кижигиттери суген кезиле-дин бо айнын 7-де эгелээш, бо хуңгерге чөдөр 600 ажык тонна сугенин белектер ал-ганнар. Хоочун механиза-торлар Александр Саа, Олег Ондар анык-даа болаа, арга-мергежили бе-дик трактористер Мерген Монгуш, Эдуард Ондар бол-гаш эскерлер-даа шалыкын чо-руун көргүскөн.

«Шин» содууна КУШ-АЖЫЛЧЫ АЛАДЫР ТУГУ бөтүн ол бригадага алдар бөдүрүп көдүргөн.

Республиканын сугенчиле-ри, мал чөмүнн белектер-ли дүргөдөмүз!

ШЕМИНИН ШӨЛДЕРИНДЕ

Амгы үеде бирги черге-нин чугула айтыры — ниитиниң малынга чөдөр ужурап бөдүүн болгаш чу-дуктуг мал чөмүнн белектер алары. Бо чылын июль ай-нын эгеленде бөрү үзүктө-ленин чөк чыс чаап келгенде оон-сигениниң даа, тарааны-даа үнүжү багыт эвес. Бичангыш ма-галадагы бичык чөм кур-данын тургузуп ап бо-дурунуң бүтү аргалары бар.

Чөдөр-Хемчик районда хой ажалдыг «Болшевик» сов-хоз мал чөмүнне 2100 тонна сугенин, 2600 тонна силос-ту, 1800 тонна сенажы бол-гаш 1000 тонна тараа са-вынын белекээр ужурул-ду. Бо дөңгөз ажал эвес херек-тер, ону күсөлдөргөн ор-ганизациялар малга чөм белектериниче бо хуңде массалык-биле киржиңч. Малчынар Эрес Кара-Сал, Күржөп Монгуш, Сандак Куулар, Комбукай Монгуш олар мал чөмүнн белектер-лине эскерини мурунап, шалыкын киргенин.

Анатолый Кууларга удур-тан хову-трактор бригада-зы бүтүнгө чөдөр 110 тонна сугенин белекээр. Оон ийи-тиден хой чылыс суген 68 т. Ам дөңгөзүндө бүтү техника бо бригадала мөч-нөстүнгөн. Совхозта АМВ болгаш суген курдаар аг-регатор ажалдап турар. Бо хуңгерде 256 гектар хой чылыс сугенин шөлдө ажал эгелээ. Сенаж, си-лос садыр онгарлар белең.

Кылдынган ажалдар-биле кады бо чуугаа ажалда-шыдыр арга чөк чөтпөс-тер болгаш чөдөр ажал-агы-тынмай турар курдаар-лар бар. Кандыг чөтөстө-

Совхоз эрткен чылын си-ген планнн 54 хуу күсөт-кен. Чамык сугарып бол-гаш, сугаргынамын бөд-дир сугаргынамын болгай. Бригаданын организаци-а ажалын чөтөстөп ол-дур. Боттарында бөрү арга-курлавырларын чөп ажал-лавай чыткан, эске чер-лерден диленип-колданыры дыка-ла таарымча чөк.

Ам сорулгалар канды-гыл? Бирги ээлчегде, арга-аралар иштинде өзөнер-де, буга-сумунары унна-рында үнгөн сугенин хол кадыры-биле шүптүзүп дүргөн кезип, ажал алдыр херек. Эрген эргелдеп кез-өр айга чөдөр долу күш-би-туу ажалдаары чуугаа. Кө-дөдө чурттап турган бүтү күш-ажыл кылгып шыдаар кижиле буруу мал чөм белекээр ажалга илдепкейлиг киржирин чөдөр алдыр чуугаа деп болап турар бис.

Партия комитети, совхоз-тун дирекциязы бо талазы-биле бүт-ле бөдүрүп хөм-чеглерин алыр апарар бис.

Оолак КАРА-САЛ.
«Болшевик» совхозта пар-тия комитетинин секретары.

Тыва АССР-ниң Күрүне шаңнаалдарынын талазы-биле комиссияда

ХУУСААЗЫН УЗАТКАН

Тыва АССР-ниң Күрүне шаңнаалдарына кордакчыларын депшидип үндүренин болгаш оларын чогаалдык ажалдарын база чогаалдарын чуугаалайп көрүүнү хуу-саазын Тыва АССР-ниң Күрүне шаңнаалдарынын талазы-биле комиссия узаткан. Ол чорук шаңнаалдарга кордак-чыларын чогаалдык ажалы-биле ханы таныгар, пар-далга болгаш массалыг информациянын эске елпекте-рин дамчыштыр чуугаалайп көөр арганы чоңга бөд-дир, ылап-ла төлөтүлгөдөр шилип алырынын байдалын тургузар.

Тыванын Күрүне шаңнаалдарын август 15-те Республика хуңгүдө эвес, а 1991 чылдын төңгүзүндө тыва деп шиптирээ. Чогаалдык болгаш күш-ажылчы коллек-тив буруу Күрүне шаңнаалдарына кордакчылар кылдыр чаа кандаларларын депшидип үндүрүп болур. Деп-шидиге дугайында протоколдары республиканын Ми-нистрлер Чөвүлелиниң чылында Күрүне шаңнаалдарынын талазы-биле комиссияга чорудар.

ХАЖЫЗЫНГА АРТПАС

Эле тургустунушкун мур-
кунда азы тапашкын үе-
нде районга 6 ортукма, 4
сее чыл, 3 эге бүгү нинги
школалар турду. Алаа
чүгө 243 башкылар ажыл-
дап турган.

Сөөлү үеде массалыг ин-
формацияда бистин амыды-
ралыстын чүгө багый та-
ларын чырылып, амыды-
ралдын берге айтырларын
шоптирларде партины
буруудай, чуртталгада эки
чүлдөр эскертпейин ар-
тып турары хомуданчыг.

Оон чижээ кылдыр улус
өөредилгенин сөөлү чыл-
дарда хөгжүлдүндөн көр-
үп болур. Амгы үеде ра-
йонда 10 ортукма школалар.
Районускомун шоптири-
биле Хүт эге, Сүш тос чыл
школалары бо чылын ор-
тукма школалар кылдыр
эле организастан. Кагы-
ган кезде бичиг суурларын
капай сайыралдарда шко-
лар узут укур-дузайлы,
оон-биде, кады өөреникчи-
лер интернаттарга чурттал,
есне школаларга кижикит-
тигерге эки-ле ылынап, ы-
чала-даа өг-бүлөдөп хоо-
рук, ажыл-иш кылып бил-

бес, азыралкыч хөнгө а-
зыр чоруктар тыптыры ча-
жыт эвес. Ийде, Тураннын
№ 2 школанын интерна-
тында ам чүгө 50 өөреник-
чи артар, а школа чангыс
эолгетиг ажылдаар апарар.
Бо айтыртыг шоптир-
ларинге Хүт, Сүш школалар
кылдыр организастанын чу-
гула шын болган.

Оон-биде чергелештир ол
школаларын материал-
техниктиг баазанын быжыг-
лаар айтыртыг шоптирлет-
тиип турар. 1990 чылда
«Кызыл тараачын» совхоз-
тун акша-хөргөжин-биле
Хүт школанынга немелде
тудунту кылган. 1992 чылда
Сүш школанынга 160 олут-
ту немелде тудунту кылы-
ры нөрдүгөн. Бо чылын
Хүтте, Сүштэ ийи аал чурт-
таар башкылар бажы-
нын тудуу турар бис. Келир
чылын кагыган суур Ле-
нинкага эге школаны ачы-
лар, Чкаловага эге школа-
зын тос чыл школалы кыл-
дыр эле организастарын
планнап турар бис. Манай
идеялейгип кырылган чүгө
школалар эвес, харын-даа
тус черлеринг ажыл-агый

ууртугаларында, келээ
Советтерден улут хамаар-
жыр. Бир эвес демнежи
алган, башкыларга бажы-
нарын, школаларын чаа
тудуларын кылып болу-
аусса, бо чугула айтыр-
ларын шоптирлеп шыдаар
бис.

Бүгү чурт рынок эконо-
миканын шилчип турда,
улус өөрөдигеи база
эвээш-даа болза дидим ба-
зынарын кылдызыс. Бо
рынокке шилчишкын үе-
нде школалар, бидүрүгө
черлери база совхозтар бир
демниг болур ужурулу.
Школа ууртукчулары
ажыл-агый ууртукчулары
биле дорт ажыл-ишчи ха-
рылаанын быжыктырар
ужурулу. Ажыл-агый уду-
тукчулары школаларга ки-
жикитерин угулгарырапар.
Районда Өкк, Тураннын
№ 2, Халын школаларын
одалга системаын хама-
рашкан ажыл-агыйлар ха-
рылап турар. Шинилиг,
Зөрбөн школаларын
одалгазын «Кызыл тара-
ачын», «Зөрбек» совхозтар
боталыга ал, хандырыла-
ны чорууп турар. Оон-би-
де чергелештир «Кызыл та-

раачын» совхозтук директо-
ру К. К. Лопато Тураннын
№ 1 школанынга 1990 чыл-
да ногаа өстүрер телпачын
совхозтук күсүл-биле кы-
лып берген. Бидүрүгө че-
рлери, ажыл-агыйлар шко-
лаларга боттук дузаны че-
дирип турары өөрүгү.
Коммунисттик суббюджетке
ажылдап алганы 12 муу ак-
шаны өөрөдигеи черлеринге
бөөр деп шоптирлери үндү-
рүп алган.

Школалар чүгө ажыл-
агый черлеринге көрүп ал-
ган манал ора эвес, ха-
рын-даа боттарынын ажал-
агыйн хөгжүдөр, аш-чем
аймаан боттары бидүрер,
боттары хандырттынар со-
рулганы салган ажылдап
турар. Амгы үеде школа-
ларда 275 га чер быжыг-
лыттыган, 60 хаан оодары,
15 «шүкү» өстүрүп
ажыл турарлар. Районда
бир бичиг бидүрүгө 1 ко-
оператив, 13 күш-ажылды
болган дыштангыларга ха-
герлери ажылдап турар.
Школанын дузалал ажал-
агыйн хөгжүдөр Туран-
нын № 2 (директору В. Б.
Хөвөмөй), Тарла (директо-
ру Л. К. Донга), «Сесерлиг

(директору К. М. Норбу-
Доржу) эки организастап,
толарай түнөөлөргө челип
ап турар. Сесерлиг школа-
анын өөреникчилери чүгө
бо чылын кагыста расала-
нын өстүргөш, 9 муу рубль-
дин, орулгазын школага
кирген. Школаларын бидү-
рүгө черлеринде бир
эолгөч-де 761 өөреникчи
ажылдап турар.

Өөрөдиге-кижикитилгени
багай эвес организастап,
боттарынын чогадыгыч чо-
рун көргүзүп турар баш-
кылар, коллективтер ра-
йонда эвээш эвес. Оларга
Тураннын № 1, 2, Тарла,
Сүш школаларын баш-
кылар коллективтери (ди-
ректорлары А. В. Твеч,
В. Б. Хөвөмөй, Л. К. Дон-
га, Л. Б. Мады) хамаар-
жыр. Бичангаш районун
башкылар коллективтери
Тыва Арат Республиканын
70 чыл оюн таланттиг у-
куру-биле бо хүнерде
идеялейгип ажылдап турар.

Кой-оол ООРЖАК.
Би-Хем райоускомун
улус өөрөдигеи килдизи-
ни эргелекчи.

Чаа килдистер ХЕРЭЭЖЕННЕР—ДАЯНЫР КУШ

Валентина Баян-ооловна
Ензак 1979 чылдан «Кызыл
тараачын» совхозга саанчы-
лап ажылдап берген. 1987
чылда ВЛКСМ-нин XX съез-
динге делегат болуп чо-
рааш, ол съездеги комис-
содуу Төп Комитетинин
кежигити кылдыр сонгү-
турган. Ол саанчылап ажал-
дашкан. Бүртүлганын кааа
ажыл-агый институтун бот-
тоткору РСФСР-нин Даяны
«Саян» совхозтун улус зоо-
техникти бооп ажылдаан.

1991 чылдын июнь аядан
өргөл Би-Хем райоуском-
ун өг-бүлө, херээженер
айтырларын харылаар
кижикити эргелекчинде бо
хүнерде ажылдап турар.
Ажылдаа хамаарыштыр
оон чугаанын парладымыс.

Херээженер аразында
арагалар чорук, урулар
кижикитилгени, аныктарын
ортузунда кем-херек үүгө-
лишчинини амгы үеде
көсүдү-биле көвүдэс. Бо
бүгү үүгөдигерин үнүп
келир барымдаа өг-бүлө
деп болур 1 мен. Бичангаш
кааа Советтерге, депутаттар
башкыларын, херээженер
көвүдөлөргө, комсомол,
партия организациаларына
дагып алган, бо айтыр-
ларын шоптирлар-биле
дөштүг хемчеглерин ап э-
гелекчи.

Бодум саанчылап ажал-
дап чораян болгаш херээ-
женер чонуну, кандыг байла-
да ажылдап турарын билер
мен. Эрген, ажылдап чоры-
барга, уруларга удул чы-
лып каар, келээ көргөнгө

база удул берген болур. Би-
чангаш урулар кижикити-
дигенин үе чоа бооп тур-
ар. Өг-бүлө, аныктарына
араалда кем-херек үүгө-
лишчинини чогуу на моон
уржуудан көвүдөп турары
чалавас.

«Көлдө херээженерни,
өг-бүлөлөргө, не болгаш
чаштарын камгаларынын
хемчеглери» деп чоқта чаа
тинис РСФСР-нин Даяны
«Саян» совхозтун улус зоо-
техникти бооп ажылдаан.
1991 чылдын июнь аядан
өргөл Би-Хем райоуском-
ун өг-бүлө, херээженер
айтырларын харылаар
кижикити эргелекчинде бо
хүнерде ажылдап турар.
Ажылдаа хамаарыштыр
оон чугаанын парладымыс.

Херээженер чон ортузунга
ажыл чорудары белен эвес
ажыл. Оларын социал а-
йтырларын баса шоптир-
лаар. Херээженер районда
бүгү ажылдарында хаара
түтүгөн. Мен бо килдисти
эргелекчилэинде бээр үр
болдым. Район чердегип
ажылга бир-ле дугаар кел-
ген бо. Бичангаш мези
ажылдама партия райоону-
нун болгаш райоускомунга
талазыдан улус дузаны
манап, арга-дуржулгалыг
аш-өериң күжүгө дааныр
күжүгү мен.

ажылдарына идеялейгип
кижиктер-дир.

Районда Шагаа байыр-
галыга бодуну жууга ма-
нын салып, спонсор кылдыр
үнүп келген херээжен мал-
чынар бисте база бар.
Кара-кыс Кечил-оол, Ирина
Карынова оларын мааа
чоргоарал-биле адап болур.
Оларга районунга херээжен
чону аажок чоргоаралар.
Олар хей уруларын, те-
лентиг кижилер кылдыр
кижикитилгестирген. Ол
ылч-каа кааа Советтер дарга-
ларына оракачылар Еве-
ния Галактикина, Екатерина
Өпей-оол чурттакчылар-
биле бир демниг ажылдап
турар. Оларын суурларын-
да херээженер аразында
ажыл чоруттуган, агитвар-
тиралар тургустунган. Мын-
дыг шимчегип, эвеле-
дөлдө, идеялейгип херэ-
эженер-биле ажылдаарга,
ажылдама канчаар-даа аа-
жок улус дузалыг болуп ту-
рар.

Херээженер чон ортузунга
ажыл чорудары белен эвес
ажыл. Оларын социал а-
йтырларын баса шоптир-
лаар. Херээженер районда
бүгү ажылдарында хаара
түтүгөн. Мен бо килдисти
эргелекчилэинде бээр үр
болдым. Район чердегип
ажылга бир-ле дугаар кел-
ген бо. Бичангаш мези
ажылдама партия райоону-
нун болгаш райоускомунга
талазыдан улус дузаны
манап, арга-дуржулгалыг
аш-өериң күжүгө дааныр
күжүгү мен.

Валентина ЕНЗАК.

КОМПЬЮТЕР КЛААЗЫ

Валентин Байкараевич
Хөвөмөй Кызылдың педи-
аггигинин физика-мате-
матика факультетин 1975
чылда дооскан. Ол Кызыл-
дың № 7 школанын, педи-
аггигинин башкылар тур-
ган, 1983 чылдан бээр Би-
Хем районун Туран орту-
мак школанын физика,
информатика башкылар, ди-
ректорлардан бээр ийи чыл
болган. Өөреникчилерин
компьютер-биле ажылда-
рын ол школа эгелеэн. Алаа
хамаарыштыр директорлук
харызы бо:

— 1986 чылдын төмүгүн-

де, ыччан Би-Хем рай-
оускомунун даргазы турган
М. К. Дамчайнын дузалы-
нда «КУВТ-86» деп диспле-
й клааы салып алдынтан бо-
лган Тураннын 1 дугаар
школанын салдынтан. Ол
кислетиин баазанын ра-
йонун беш школаларын
өөреникчилерин расписани-
е баатар неделя-ла дөрт-
дөрт шак көп, кичээлдеп
турган. Халыктын, Өккөн,
Аржаанлан өөреникчилер-
ин доктаамал, а Шинилиг-
ден үзүктүлүшкөнтүг эки-
неп турган. Өөреникчилер-
ин тус-тус ажыл-агыйлар-

нын автобустары райоус-
комун шоптирлери өстүр-
сөртүп турган. Ол чамдык-
та күсүттинмейн-даа баар
турду.

Дисплей клаазын Туран-
нын 1, 2 дугаар школалары-
нда бар. Тураннын 2
дугаар школалар Улус өө-
диге министрствонун ду-
залы-биле РС/XT IBM ба-
раалгаан компьютерлерин
болган «Спектрум» дээр
ЭСМ-нин клаазын, Аржаан
школалары УК-НН дээр дис-
плей клаазын. Өкк школалар
«Поиск» компексти, Э-
рбектин «Спектрум», Сесер-

Чаңгыс айтырыгга интервью

нерин компьютер дуза-
зын шоптирлери бол-
гаш дисплейлерге а-
гы-агы оюннар ойнаарыга
элит болган. Кислетиин үр-
гүчү көп тургуннарын
чамдыгы ЭСМ-ге ажал-
даарынын мергежилни ши-
лип алганар.

Амгы үеде дисплей клас-
сары районун бүгү школа-
ларында бар. Тураннын 2
дугаар школалар Улус өө-
диге министрствонун ду-
залы-биле РС/XT IBM ба-
раалгаан компьютерлерин
болган «Спектрум» дээр
ЭСМ-нин клаазын, Аржаан
школалары УК-НН дээр дис-
плей клаазын. Өкк школалар
«Поиск» компексти, Э-
рбектин «Спектрум», Сесер-

литини болгаш Халыктын
школалары «Башкирия»
классын компьютерлерин
салып алган.

Амгы үеде беккигетел-
делип, шын тодаралгалыг
компьютерин өөреникчи-
лерини шипээдип, алаа
ажылдаар мергежилни белип
турарына башкылар өөрү-
турар. Бичангаш диспле-
й класс тургузар, алаа чугула
херек дери-херекселерини
тынар даш барбаан, чет-
пези черим-даа чок, ба-
раалгаан даргалары-даа
чок ийин. Күсөл турда чү-
лаа чүгө бидер. Ам школада
оюн өөренип турар өөрени-
кчилерин сонугурамыс бе-
диктир.

Валентина ХӨВӨМӨЙ.

ЧЕРГЕ ЫНАК БОЛУР

Тураннын № 1 ортукма
школанын бидүрүгө бри-
гадазы республикага бир-
ле дугаар тургустунган өө-
реникчилер коллективин
турар. Ол чүгө Тывага
сөөлүгө, а Совет Эвеле-
диге турган. Ынчалар-
даа бригада чоруту бодуну
тургун чыгарып, дүжүтү
чылды-на эвээшти ап эге-
лей бээр, өөреникчилерин
согуургады башап эгелеэн.
Бригаданын шаандык алды-
рын, ажал-иш катал эг-
дер дөштүк хемчеглерин
алган.

Эрткен чылын чамдык че-
лишкенин бар болган.
Школанын дооукуларын
чыл чамдыктары боттарынын
салым-чулу тардышкын,
малчынын, механизаторун
мергежил-биле холбоп,
школа дооуун тургаш, шүк
класстын тракторист-на
шипинг деп чергелашы
плизыга бажыны холга
алар. Өөреникчи-

лерин «Эрестер» бидүрүгө
бригадалында бир автома-
шина, трактор, картофель
тапчыр, казар болгаш си-
кер кезер маңчылар бар.
Бригада 30 кижиден тур-
густунган. Эрткен чылын
20 гектар өөрдөн 27 центер
кызыл-тасты, 112 центер
картофельн алган чорук
өөреникчилерге илгелди
берген.

Бо чылдан эгелеп келээ
ажыл-агый продукцияларын
өстүрер өөреникчилерин
кооперативин организастан
тургустуус. Районун күн-
секин комитетинин көвүдө-
лө өөреникчи кооперативке
100 гектар черия быжыгалап.
Кооператив согуургады ор-
ганизациалар-биле тускай ке-
рээни чарган. Оларга кууза
ажал алган продукцияларын
салар. Кооператив хой-
ту баатар бурткелди эрткен-
даа болза, сип-хө айтыр-
лың талазы-биле берге бай-

дала турар. Ыланга ажыл-
дап турар өөреникчилерин
ашынар-чемгеринге олар-
нын кижикитилгеси башкы-
лары-арактика эрттирер
келген студенттерге ша-
ндык кылдыр төлөө акша
баса шоптирлестинмейн
турар айтырларын чыгыш
бирээм болуп артышкан.

База бир чугула айтыр-
гы болза техника айтырмы.
Школа кооперативинин хол
сорулгазы өөреникчилерин
черге ынак болуруга кижик-
илери болур. Амгыларче
орун илөп олтурар анык
оолдар, кыстар черге чүгө
ажыл-агый чорук көргү-
зөр эвес, чер болза кижилер-
нин чергер дээр бижиле
өөреникчилер аныгы, келер
үенин чер ажалдакчылар-
ын баш уур бөлөкөп тур-
ар. Бичангаш бо бүгүн
халык-биле өөренип көргөш,
республиканын Агролестир
чөгүдөли техника талазы-

биле дузалар боор дээр-
зинге бидүрүп турар бис.

Школанын бидүрүгө бри-
гадазын эгелеэн, амы
кооперативке келер ажылдап
келген «хөбүчүлөр» бисте
бар. Оларын чамдыктарын
манай дөштүгө болдым.
Ол дээр «Юла Магма,
Саша Понугае, Сергей Бо-
винов, Сергей Лавренко,
Игорь Сухоростов, Юрий
Гончаров, Вадим Петров»
өскөдөр-ла-дыр. Шынал-
ла, школа коопера-
тивтеринин дугайында казак-
тын шоптирлерин, доктаа-
лар сазын кырынга артып
каарын күзүсөтүр бис. Оон
амгыларга боттарынынга
ууртукту даргалар үлүм
кирер ужурулу.

Эрткен чылын бистин бү-
дүрүгө бригадасы 82 муу
рубльдин продукцияны бу-
дүргөн болгаш сазы саар-
га. Ыланга «Кызыл тара-

ачын» совхозка, хараалын №
1, 2 урулар саатарына,
интернат ажал алган
картофельн сазы дузалар
болган. Трезинге 10 тонна
картофельн артырар алган.
Эрткен чылын республиканын
школаларын бидүрүгө
бригадалык бистин
бригадасын бирги чери ал-
ган. Оон кижикитилери ажал-
дап алган акша-тогери-
биле Волгоград, Алма-Ата,
Ленинград харааларга эс-
курсиллап четкен. Ам олар
Украинанын Ровно хараалы-
же баары-биле белег-
кенип турар. Бо чылын
кооперативни кижикитилери
145 муу рубль орулганын
кирпип алар сорулгазы.
Ону амгыларга боттады-
лар дээр тарып алган шө-
лөргөмөт караа кызыл
ажылдап турар бис.

Аржаан ГЛУХОВ.
Школа кооперативинин
ууртукчузу.

АНЫЯКТАРГА ИДЕГЭЭР

Аныктар-биле ажылдаар
кижикити тургузар дугайын
да чугаа чоруп турда, «Оон
херээ чүгү боор, чаа килдиз
чүгү канчаптар деп, анык-
тар аразында шоптирлет-
тинмейн турар чугула айты-
рларын канчаар сайтар
боор, ажы бар бе» дээр
кижикити айтырлар ра-
йонун анык-ишчилерин
болгаш чамдык ууртукту
даргаларын аразында хер-
ээлесте турган чүгө.

Шын харын, аныктар-
биле ажылдаары эне бер-
еи ажылдарын бирээм. Өг-
бүлөдө канчаар ажылдап,
чурттал, дыштангы, өө-
рөп чораян салгып алар
кичи чок, чаа үенин, эле
тургустунушкунун кижик-
лери дир бис дээр хөнгө
алыска анык оолдар, кыс-
тарын аныктырар, көрүжү
эске апарган. Ынчан көрө-
лөрү эки орукке сөөртүр
күчүгүт турар херек иш-
кажыл. Ол бүтүрүлдү менээ
дааман. Бичангаш анык-
тар-биле канчаар ажылда-
рына чаа арга-хөвиртерин
тывар ужурулу мен.

Аныктар-биле ажылда-
рын планнары бар, оларын
саанчылап катал-катал бижэ-
лини херээ чүгү боор, оон
орунга амыдыралга ботта-
нын берги деп ажылды кы-
лып киритери чугула боор.
Ыланга Би-Хем район-
га спорт акылдарын улам
сайыралдыр үе келген, ол
бисте пат болур ийин. Чоон
чүк уластарын спортук
юнбарын чүгө аныктар
биле бис. Чүгү канчаар
бис ыччан? Ушу федера-
ция-биле сыры харыл-
дааны тудар апар. Ол та-

лазы-биле аныктарын өө-
редип чорудар херек. Районда
тергик дээр спортчулар
бар, оларын деткир, өө-
редип, дузалар апар. Чи-
жек кылдыр Шолбан Достай-
оолду көрүп болур, ол баг
кагар оюнун секциязын
тургузуп ап турар. Ол боду
республиканын чымыды ко-
мандалынын кижигүтү.
Аржаан суурга хүрөш са-
лым тургузар айтыртыг шоп-
тирлестинип, тузук мате-
риалдары-биле хандырып-
лып, тускай чери бени
айтып берген. Ол ажылды
миллионныг уластор төлө-
сч Николай Бутор септир-
алган. Баштай ажал дээр
кыгытып турду, ыччалар-
даа чоруту өжүп калды. Ол
хүрөш салым ам дигирзери
артан. Чүгү-даа чүвени эге-
лээш, ара канчаар багай
манчылап апарган улус-
тур бис ийин.

Чаа тургустунга херээ-
женер ортузунга ажыл
чорудар килдиз-биле сыры
харылдаалыг ажылдарын
күсеп турар мен. Чүгө дээр
ге анык өг-бүлөдөп, школа-
лар мези дааныр хол кү-
жүм болур. Ол ышкыш хо-
лун өрү дүжүктүрер орап
комсомол райоону-биле ка-
лыг ажылдарын баса күзө-
лөп. Демниг ажыл-биле
аныктарга хамаарышкан
чугула айтырларын шопти-
рлар ужурулу бис. Хүт
сөккө ынак эвес мен: чурт-
таар бис, ажылдаар бис, түн-
мелди аныктар болгаш үе
көргүзөр ужурулу.

Федор АНГАНЗОРОВ.
Райоускомун аныктар-
биле ажал чорудар кил-
дизинин эргелекчи.

ТУРАН

Шарлаа, халык дөргүнөргө
Шангыр буурул дээр эдэр
Манган баштыг Саяа ажыр
Баштай эрткен эргин аксы-
Эрткен, келген уткуп, Удээр
Эргин баарлыг эргин Туран.

Хостал күзөөн араттарга
Холуу суууп болуп келген,
Эрткен төрөл уластарын
Эрткен-дүшкен нин чыраан-
Алы-дүмнэ намыралды
Алы-смыпас шычы Туран.

Ала-чуртту күчүзүгө
Ажыл-биле суудалган,
Улут-биче хоорай, суурга
Улаа тутуч четтинген ала-
Аштыг-чөмчиг — тарас,
Аржаан хемниг байлак
Туран.

Алексей АРАПЧОР.
РСФСР-нин школанын
адларлыг башкысы.

КАРГЫШТЫГ ЧЫЛАДЫР ОЮН ЭРТПЭЭН

Кижик чүдүр үеде бооп
турган репрессияны ханык
чыларын Би-Хем району
база-ла таварып эрткен.
Ажыл-ишчи, хей-нигити ажал-
лында идеялейгип болгаш чаа
амыдыралды быжыгалап хөг-
жүдөр дээр кызымаккай
ажылдап турганнар кара са-
гыштыг кижилерини хоп-
иштүгүн киргеш, туттуруп,
шоптирлери, сонгаар шопту-
турган турган. Оларын ча-
мдыктары ол хөзөр келбээ,
не чок чиккен. Сөөлү үеде
чонга чарлап дыштанган
бүртүрүлдү алдыр, бо
районда 40 хүре орус, тыва
кижик репрессияга таварыш-
кан бооп турар.

Ыланга Тарла, Хүт,
Баян-Кол сумуларын хей
кижи шоптирлери. Чижээ,
Хүт сумуунун даргазы тур-
ган Аржаан Дамчай-оолов
Маалы баштайды 3 кижик
харм уду туруп апарган.
Олардан Маалы Чамы биле
Донга Селен эоп келбөө.
Тарла сумуундан ол хире
кижи репрессияга таварыш-
кан.

Оларын чамдыгы ам-даа
бистин аравыста чурттал,
хей-нигити ажалында иде-
ялейгип кирпип чорур. Да-
лай Самданович Сереноту
(ону шаанда Далай-Серен
дээр чоран) ап көрөдигер.
Ол Улан-Баторна ам школа-
нын дооскаш репрессияга
комиссарына, Москвага э-
чин черинге, араве ТК-нын
ийгини секретарына, ТАРН
ТК-нын килдиз эргелекчи-
ини, оон соода. Сайыттар
Чевалетини секретарына
ажылдап турган, репрессияга
таварышкан. Херээ бүртүр
эрттирген. Оон арам-шычы
алы катал тургустунган.
Коммунист Серенот Туран
хоорайнын хей-нигити амы-
дыралында шыдаар шаа-биле
кирпип чорур. «Контр»<

